

УДК 911.3

Лаврик О.Д.

Антропогенні зміни річища та заплави річки Уманки (басейн Південного Бугу)

Актуальність проблеми. Малі річки завжди відігравали винятково важливу роль у природі. Саме вони є «кровоносними капілярами», які живлять водою великі річки. Людина, негативно впливаючи на річкову долину, змінюючи хімічний склад води, повільно і поступово знищує річку. Деградація малих річок запускає ланцюгову реакцію, що призводить до загибелі основних водних артерій. Річка Уманка є типовою для малих річок України, які вважаються проблемними в екологічному відношенні і значно трансформованими з погляду антропогенного ландшафтознавства. Тепер річище та заплава Уманки повністю змінені внаслідок господарської діяльності людини, її екологічний стан значно погіршився.

У зв'язку з цим поставлено за **мету** проаналізувати зміни природних умов басейну річки Уманки в просторово-часовому аспекті для їх подальшого раціонального використання.

Трансформацією річищ та заплав займалися А.Б. Авакян, С.Л. Вендров, Н.Б. Баришніков, В.Н. Гончаров, Г.І. Денисик, В.Б. Сочава, Г.С. Хаєцький, Л.І. Стефанков. Проблема малих річок Уманщини піднімалася в працях Г.Є. Гончаренко, С.В. Совгіри, О.В. Тімець [5,6]. Вивчення водних об'єктів та рослинних угруповань міста Умані проводила Г.А. Чорна [9].

Результати дослідження. Уманка бере початок між селами Вербоватою і Пенюжковим Христинівського району Черкаської області. Витік річки знаходиться в V-подібній долині, ширина якої 800 м, глибина до 30 м. Уманка впадає в Ятрань між селами Заячківка та Коржова і разом з нею вливається в Синюху, яка є лівою притокою р. Південний Буг. На своєму шляху р.Уманка приймає 17 приток, найбільшими з яких є р.Кам'янка, р.Паланка і р.Дмитрушка. Довжина р.Уманки в Уманському районі складає 36 км. Площа водозабору 406 км². Ширина долини р. Уманки змінюється в межах 100-150 м, іноді – 300 м. Перевищення заплави над урізом річки складає 4,0-1,5 м. Ширина русла змінюється в межах 3,5 м, іноді досягає 10 м (с. Гродзеве), глибина не перевищує 2-3 м. Ухил русла становить 1,45 м/км, середня швидкість течії – 0,25 м/с. Живлення річки відбувається, як правило, за рахунок атмосферних опадів. Річище Уманки глибоко врізане в кристалічні породи каньйоноподібної долини з заплавною терасою. Схили долини складаються з лесоподібних суглинків, русло – глинисте, з незначним вмістом піску. Переважаючими ґрунтами русла ріки є глини та суглинки з домішками рослинних решток і мулу [5].

Регіональні археологічні дослідження [3] показують, що люди почали селитися на схилах берегів Уманки у III тис. до н.е. Пізніші знахідки відносяться до часів трипільської, скіфської, черняхівської, білогрудівської культур і доби Київської Русі.

Вперше Уманка згадується в Супрасльському літописі 1497 року: «Того же лета приидоша татарове Перекопии и попленища множество у во Олевской волости и в Мозырской, и вгонища их князь Михайло, а князь Костянтин Острозский с дворяне князя великого на другой недели в субботу по Велици дни у

земли Брянської на Сороці реке на Кошиловских селищах у других верх Умы реки у могилы Петухова и избыща всех до конца» [7]. Місцевий краєзнавець Г.П. Бевз вважає, що Ума – це і є теперішня Уманка, оскільки мова йде про Брацлавські землі та річку Сороку, витік якої знаходиться недалеко від витоку Уманки [1].

Територію, якою протікала на той час річка Уманка називалася пустиня Гумань. Можливо вже тоді на берегах річки існували поселення, які зазнавали спустошливих набігів монголо-татар. У 1569 році після остаточного об'єднання Польщі з Литвою Правобережна Україна відійшла до Речі Посполитої. З 1609 року «Уманська пустош» належить брацлавському старості Валентію Калиновському, який починає відбудовувати місто. Вже через 20 років (в 1629 р.) місто нараховує 1067 димів - понад 6 тисяч мешканців [4]. На карті Гійома Лавассера де Боплана в 1644 р. Умань зображується як потужна фортеця [2]. Місце для фортифікаційного укріплення підбрано надзвичайно вдало. На цій території річище Уманки активно меандрує і річка півколом оточувала фортецю, виступала природним бар'єром при наступах ворога. По периметру фортеці був насипаний земляний вал і споруджені кріпосні стіни з високих дубових колод. На річці з боку Звенигородського передмістя знаходився підйомний міст до Раківської брами. Від берега Уманки через сучасну вул. Радянську, а далі через парк Героїв до яру проходив безводний глибокий кріпосний рів, над яким проти брами фортеці нависав підйомний міст [8]. У 1674 р. фортеця була спалена турецьким військом і майже півтора десятка років лежала в руїнах. У 1761 р. новий власник Умані польський магнат Фелікс Станіслав Потоцький відбудував фортецю, однак у 1768 році місто спалене гайдамаками.

На жаль, точно не вдалося встановити час створення Осташівського ставка (Осташівки) на Уманці. Однак відомо, що в 1788 році в місті діє 4 водяних млини: на Осташівській греблі, на Зарембовій, на греблі біля теперішнього підприємства «Іскра» і на греблі навпроти господарчого двору заводу «Мегомметр» (дві останніх не збереглися) [4].

Починаючи з кінця XVIII ст. місто активно розростається, поступово проходячи на своєму шляху історико-соціальні етапи розвитку. На річці Кам'янка (ліва притока Уманки) за наказом того ж С.Ф. Потоцького в 1796 р. починають споруджувати каскад ставів для створення архітектурного ансамблю парку «Софіївка».

На картах 1844, 1872, 1879, 1903, 1914 років стан русла Уманки залишається майже однаковим.

Влітку 1954 і 1955 років замість дерев'яних мостів в Умані будуються залізобетонні: по вул. Заводській через р. Уманку; по вул. Жовтневій на Осташівській дамбі; на Зарембовій греблі (р. Паланка); по вул. Ленінської Іскри (біля млина); на повороті від дендрологічного парку «Софіївка» до Нової Умані через р. Кам'янку. Розпочинається будівництво дамби через річку Уманку в напрямі до майбутньої вул. Праці.

У 1958 р. запущено ТЕЦ. Технічний водозабір для потреб ТЕЦ облаштували на Осташівському ставку. Для цього став був розширений шляхом реконструкції дамби та будівництва нового шлюзу. В такому вигляді Осташівка існує до теперішнього часу.

У другій половині XX століття на річці Уманці виникає ряд водогосподарських споруд, які змінюють структуру її річища та заплави. Зараз на

Уманці та її притоках побудовано 106 ставків. Найбільшими є ставки сіл Заячківка, Сушківка, Гродзеве, а також Осташівський, Городецький, Олександрівський.

Вище за течією перед містом Умань розташовується с. Городецьке. Городецький став створений земляною греблею, в якій влаштовано водоскид з донним водовипуском. Укіс греблі з боку ставу закріплений каменем. Довжина

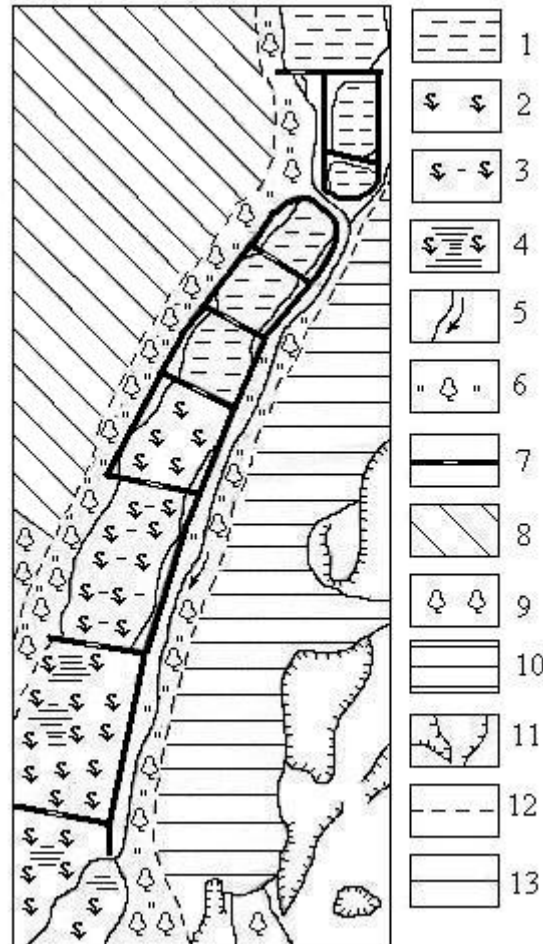

Рис. 1. Сучасна (2008) ландшафтна структура ставково-заплавного типу місцевостей р. Уманки Черкаської області. Аквально-антропогенні ландшафти. Ставково-заплавні. Урочища: 1 – мілководні ставки (до 2,5 м) з піщано-мулистим дном під риборозведенням та рекреацією; 2 – мілководдя (0,2-0,5 м) з мулистопіщаним дном верхів'їв та прибережних ділянок із заростями очерету, рогозу, комишу; 3 – ставки повністю зарослі водно-болотною рослинністю, виведені з риборозведення; 4 – заболочені, перезволожені хвилясті алювіальні поверхні із заростями осоки, очерету рогозу; 5 – річище (глибина до 2-3 м, ширина до 3,5 м) з напрямом течії; 6 – перезволожені хвилясті алювіальні поверхні з алювіально-заплавними і болотними ґрунтами із заростями верби, осоки, вільхи, чагарників із осоко-злаковою рослинністю; 7 – земляна гребля висотою до 3 м. Сільськогосподарські ландшафти. Польові: 8 – розорані пологі (3-5°) лесові схили із сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими сівозмiнами; 9 – пологі (3-5°) лесові схили із сірими лісовими ґрунтами під яблуневими садами. Схилові: 10 – пологі (3-5°) лесові схили з деградованими сірими лісовими ґрунтами із розораними присадибними ділянками під городніми культурами; 11 – яри та обриви в лесоподібних суглинках на пологіх (3-5°) еродованих схилах, глибиною до 2 м, незадерновані. Межі типів місцевостей: 12 – ставково-заплавного і схилового; урочищ: 13 – антропогенних.

греблі – 150 м. Площа водного дзеркала ставу – 20,0 га, максимальна глибина біля греблі – 2,5 м, об'єм води – 300 тис.м³. Днище ставу замулене. Прозорість води в різних місцях різна: на глибині 0,5 м вода прозора, 1,7 м – мало прозора. Швидкість течії – 5 м/с [9].

Нижче греблі Уманка представлена системою риборозплідних ставків, розміщених в правобережній заплаві р. Уманки (рис. 1).

Після ставків рибного господарства Уманка входить у межі міста, потрапляючи в Осташівський ставок.

Трансформацію водойми в історичному аспекті можна спостерігати, порівнюючи карту міста 1903 р. з сучасною мапою (рис. 2, 3).

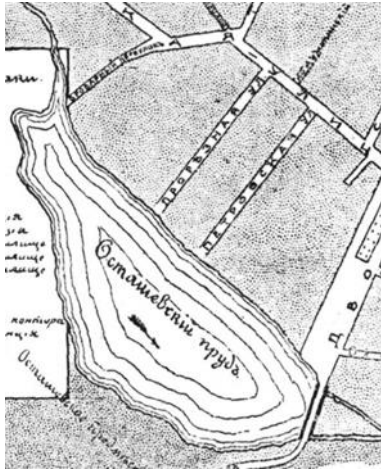

Рис. 2.
Осташівський став на карті 1903 р.

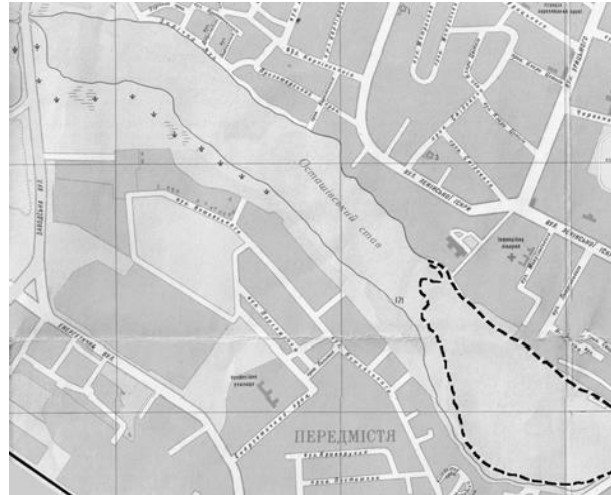

Рис. 3. Осташівський став на сучасній карті (пунктирною лінією показано попередній розмір водойми).

Аналізуючи наявний картографічний матеріал відмічаємо значну зміну площі та берегової лінії водойми. Цікавим також є те, що падаючи із греблі вода розподілялася в двох рукавах, утворюючи невеликий трикутний острів. Зараз Уманка, виходячи із дамби тече в одному річищі. Тепер довжина Осташівського ставу 2150 м, максимальна ширина 410 м. Центральна частина водоймища має рівномірну глибину 3 – 3,2 м, шар мулу до 0,5 м. Площа водного дзеркала ставу – 58,5 га, максимальна глибина води біля греблі – 3,5 м, об'єм води – 994 м³ [6].

Став використовується для технічного водопостачання промислових підприємств, оскільки на лівому березі розміщено ливарний цех, вітамінний завод, завод пиво-безалкогольних виробів, лікєро-горілчаний завод. На лівому березі сільськогосподарські ділянки місцевих жителів в окремих місцях підходять майже безпосередньо до води, залишається тільки вузька прибережна стежка. Прибережна рослинність представлена такими видами, як рогіз широколистий (*Typha latifolia* L.), частуха подорожниковидна (*Alisma plantago aquatica* L.), комиш лісовий (*Scirpus sylvaticus* L.), гірчак земноводний (*Polygonum amphibium* L.), осока чорна (*Carex nigra* (L.) Reichard.), осока рання (*Carex praecox* Schreb.), череда трироздільна (*Bidens tripartita* L.), полин звичайний (*Artemisia vulgaris* L.), перстач гусячий (*Potentilla anserine* L.), конюшина повзуча (*Trifolium repens* L.).

Ширина річки за Осташівським ставом становить 3-6 м (залежно від річкової долини), глибина від 0,3 м до 0,5 (0,7) м. Швидкість течії, в різних

частинах річища, постійно змінюється. Проходячи місто, Уманка протікає через села Гродзево, Гереженівка, Сушківка і Заячківка, де в місці злиття з річкою Ятрань утворює Заячківський ставок з крутими берегами і виходами граніту на поверхню. Площа ставка 80 га, об'єм води 1893 м³, глибина 2,1 м.

Висновки. Таким чином, водогосподарські споруди повністю зарегулювали р. Уманку з притоками і трансформували її заплаву. Як і більшість річок Правобережної України, заплавної тип місцевості річки Уманки, ставками перетворений в ставково-заплавної. Зарегульованість річки призвела до втрати повеней, замулення і зникнення джерел; майже втрачена природна здатність річки до самоочищення і самовідтворення.

1. Бевз Г.П. Історія Уманщини. – Умань, 1997. – 102 с. 2. Боплан Г.Л. Описание Украины. Мемуары относящиеся к истории Южной России. – Б.И., 1896. – Ч.1. – С. 289-388 3. Діденко О., Стефанович В., Черномаз Б. Збірник археологічних пам'яток Уманщини. Т.1. – Умань, 2002. – 323 с. 4. Клименко П.Р. З історії забудови Умані. – Умань: Алмі, 2006. – 143 с. 5. Козинська І.П., Ситник О.І., Тімець О.В. та ін. Географія Уманщини. – К.: Інтерлінк, 2006. – 176 с. 6. Совгіра С.В., Тімець О.В. Експедиційні дослідження в системі сучасної освіти. Малі річки Уманщини. – К.: Науковий світ, 2005. – 250 с. 7. Ткаченко М. Уманщина в XVI-XVII вв. – К., 1927. – С. 9 8. Храбан Г.Ю., Заграничний П. О. Умань: Путівник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1985. – 110 с. 9. Чорна Г.А. До флори водойм околиць м. Умані Черкаської області // Наук. зап. екологічної лабораторії УДПУ. – К.: Знання, 1998. – Вип.1 – С.48-58.

In this article are considered the anthropogenic changes of the channel and the bottomland of the small Umanka River (the watershed of Southern Buh) in historical aspect. The comparative analysis of the last and modern condition of a pond Ostashivka is given. The map shows modern landscape structure of the Umanka River.